

Zalai körültekintő eljárására jellemző, hogy egyértelműen megfogalmazza a kérdést: vajon a rendszer megalkotása után nem lenne-e szükséges újra az elemek vizsgálata, a teljesség, vagy ahogy a szerző egy helyütt mondja, az Egy fölbontásának árán. ("Nem az eleai Egy ez, hanem a változékony egyensúly"; 389. o.) Zalai válasza e kérdésre, hogy az a természetes széthúzó erő, mely a rendszert alkotó részeket jellemzi, a rendszer belső fejlődését szolgálja.

Zalai Béla föltehetően olyan átfogó keretelméletnek szánta rendszerelméletét, mely alapföltétele minden tudománynak, de -- mint már történt rá utalás -- a hétköznapi tevékenységeknek is. Ezen elmélet megalkotása tehát bármiféle rendszer kidolgozásának elengedhetetlen alapföltétele, ugyanis nélküle még csak el sem gondolható emberi tevékenység. A szerző az emberi elme olyan szükségyszerű mechanizmusát próbálta fölvázolni, mely minden szintű tevékenység minimális föltétele, tehát a legegyszerűbb emberi tethez éppúgy szükséges, mint egy filozófiai rendszer kidolgozásához. Ebben az értelemben egyfajta metarendszerrel van dolgunk, ami mindennek alapjául szolgál és mindeknek fölötte áll. Egyfajta általános módszertant ad a kezünkbe -- még ha az egyes részterületekre vonatkozó összefüggéseket nem is fejti ki következetes formában; ami azonban nem volt és nem is lehetett volna célja.

KÉT MONOGRÁFIA AZ "ÉRETT" LUKÁCSRÓL*

Szabó Tibor

Sziklai László újabb kötete, előző írásait mintegy összefoglalva, szintetizálja mindazt, amit Lukács György marxista fejlődésének 1930 és 1945 közötti időszakáról, a kutatás jelenlegi állása mellett, tudni lehet és tudni kell. S ez nem kevés. Olyan periódusról van itt szó Lukács György munkásságában, amely -- a történelmi események: a gazdasági világválság, Hitler hatalomra jutása, a Népfront megalakulása, a spanyol polgárháború, a szovjetunióbeli nagy perek, a második világháború következtében -- tele van ellentmondással s gyakran illúzióval is, de amelynek pozitív eredményei is jelentősek. A kötet megjelenése nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő esemény,

*Sziklai László: Proletárforradalom után. Lukács György marxista fejlődése 1930–1945, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1986, 362 oldal. — Zoltai Dénes: Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1985, 248 oldal.

hiszen — éppen e korszak ellentmondásossága és Lukácsnak e korszakbeli ellentmondásos tevékenysége miatt — a nemzetközi szakirodalomban alig méltatják, mert nem is ismerik igazán Lukácsnak a Blum-tézisek és a "hazatérés reményekkel" közti időszakát. Sziklai László már eddig is sokat tett az 1930 és 1945 közti időszak Lukácsának megismertetéséért: ő rendezte sajtó alá az Esztétikai írások 1930—1945 című kötetet és ő adta ki az ún. fasizmus-kötetet is.

Az eddig alig fölhasznált vagy egyáltalán nem ismert Lukács-cikkek és -tanulmányok, egyéb dokumentumok (levelek, beszélgetések stb.) fölhasználása e kötetben azt eredményezte, hogy e nagyon bonyolult történelmi kor és Lukács tevékenysége összefüggéseit, Lukács nézeteinek belső fejlődését és alakulását teljesen új fényben világítja meg — legyen szó a Blum-tézisek utóhatásáról, a Történelem és osztálytudat és az első fasizmus-könyv összefüggéséről, vagy a német filozófia és történelem (vissza-)fejlődéséről. A könyv nem szigorúan kronológiai sorrendben tárgyalja Lukács életének ezt a korszakát, hanem kronológiai-logikai "sorrendben". Gyakran alkalmazza az előző vagy az ezt követő korszak lukácsi gondolkodásával való összehasonlítás módszerét, de mindig a történetiség elvének szigorú figyelembevételével. Ez a módszer olyan finom elemzéseket tesz lehetővé, amelyek a felszínes vizsgálódás számára már-már előítéletté merevedett interpretációs sémákat történeti-logikai magyarázattal látják el, s a maga valóságában mutatják föl e kor Lukácsának "másságát".

Sziklai könyve ugyanakkor polemikus jellegű mű. Ezt nemcsak azok az igen vehemens jelzők mutatják, amelyekkel szembeszáll a "dühödt kritikusok" véleményével (25. o.), a néhány értelmezésre jellemző "nevetséges kísérletekkel" (150. o.), hanem az is, hogy — megítélésünk szerint — olykor fölnagyítja a Lukács-ellenes értelmezések jelentőségét: a még keményebb jelzőket ("merő ostobaság": 138. o.; "lapos és ostoba érvek": 242. o.) aztán már ez indokolja. Ugyanakkor a szerző egyik pozitív törekvése a Lukács-legendák oszlatása, amely szándékát a könyv legkülönbeflébb fejezeteiben egyaránt föl lehet fedezni.

A terjedelmes könyv alapkoncepcióját nehéz lenne néhány mondatban összefoglalni. Sziklai a már marxistává vált Lukács fejlődését ("kettős újrakezdését") kíséri nyomon, a korszak orosz és német társadalmi-politikai viszonyaiba ágyazva. Kitér Lukács tevékenységének szinte valamennyi területére: nemcsak a Lifsiccel közösen végzett esztétikai, esztétikatörténeti, irodalomelméleti és irodalomkritikusi (Literaturnüj kritik-beli) tevékenységére,

hanem ideológiakritikus (első fasizmus-könyv), történetfilozófiai (második fasizmus-könyv) és filozófiai (A fiatal Hegel) munkásságára is.

A korszakot az 1935-ös év két részre osztja. Sziklai különösen részletesen és magával ragadóan ír az első, az 1930--35 közti periódusról, amely az új korszakot nyitja Lukács munkásságában. Lukács ekkor "az egy országban épülő szocializmus és a fasizmus válságkorának kommunista ideológusa" (41. o.), s mint ilyen, a kor alapdilemmájának ("fasizmus vagy bolsevizmus") veti alá munkássága egészét. Moszkvába érkezése után azonnal bekapcsolódik az ún. Debordin-vitába, majd -- mielőtt még a vita magával sodorná -- 1932-ben Berlinbe megy. Az újrakezdést és az esedékes leszámolást korábbi filozófiai lelkiismeretével az könnyíti meg számára, hogy megjelennek Lenin "filozófiai füzetek" Hegelről írott fejezete és Marx Gazdasági-filozófiai kéziratai, amelyeket alaposan áttanulmányoz. Moszkvába való visszatérése után ezekkel az új ismeretekkel fog hozzá a marxi--engelsi esztétikai örökség rekonstrukciós munkájához, a Sickingen-vita tanulságainak levonásához. A klasszikusok írásaiban "módszertani fogódzót" igyekezett keresni a társadalom és az irodalom helyes megértéséhez (115. o.). Az igazi megértést azonban -- s ezt sokoldalúan és árnyaltan elemzi Sziklai -- hátráltatták ideológiai szempontok is. Így került sor egyik alapvető esztétikai tételének megfogalmazására, amely szerint "a polgári ideológia (irodalom és dráma) feltartóztathatatlanul" hanyatlak. (Vö. 129. o.) E szellemben írja Lukács 1930 és 1932 között a Moskauer Rundschau-ban azokat az irodalomkritikai cikkeket, amelyekben a szovjet irodalmat akarja népszerűsíteni a német olvasó számára. Ezeken érezhető, hogy -- Sziklai szavaival élve -- Lukács "pártmegbízatást teljesít" (193. o.), s ezért számos egyébként elfogadhatatlan elvet a magáénak vall. Így például, hogy "a proletár-forradalmi művészek a materialista dialektikát kell alkalmaznia az irodalomban" (202. o.). Mint a "német ideológia és a "polgári osztálytudat" örökségének kritikusa, teljesen elutasítja a polgári demokráciát és elfogadja a "szociálfasizmus" tételét, s nem látja meg a citoyen és bourgeois pozíciók elválását a polgárságon belül. Ennek -- a fasizmus uralomra jutásával párhuzamos -- időszaknak a termése az 1933-ban írt híres expresszionizmus-tanulmánya, amely igen nagy vitát váltott ki. Sziklai ezt viszont nem tartja kulcsfontosságú írásnak, sőt kifejezetten legendának tartja azt, hogy Lukács 1933 és 1935 között úgymond kizárólag az expresszionizmussal és az avantgárd művészettel vitatkozott volna (225. o.).

Sziklai László tudja, hogy a filozófus számára a korszak egyik fő kérdése Lukács és Sztálin viszonya, s ezért már a periódus tárgyalásának elején igyekszik tisztázni e máig sokat vitatott problémakört. Eszmefuttatásainak

végeredménye, úgy hiszem, elfogadható. Eszerint ugyanis a "sztálinizmus fogalmilag nem épült és objektíve nem épülhetett be" Lukács munkásságába (48. o.). Ez természetesen nem zárja ki — és részben épp ez a félreértések oka —, hogy publicisztikájában, alkalmi írásaiban ne hivatkozott volna sokszor és sokat Sztálinra — ettől azonban Lukács nem vált sztálinistává, mert különállását nagyrészt ekkor is meg tudta őrizni.

A szerző szerint viszont Lukács világnézetében alapvető fordulat következik be a népfrontpolitika meghirdetésével (1935), amikor is a kor dilemmája már a "fasizmus vagy demokrácia" alternatívájában fogalmazódik meg. Ennek előzménye az ún. első fasizmus-könyv (Hogyan keletkezett a fasiszta filozófia Németországban?), amelyben a fasiszta ideológia geneziséét kutatja. Az eredmény, amire jut — és ez alkalmasint sokkal vitathatóbb, mint Sziklai László állítja —, hogy ti. "a kor minden polgári filozófiai irányvonala szükségszerűen része a fasiszta ideológia előtörténetének" (234. o.), igen-csak mechanikus szemléletnek tűnik és nélkülözi a történeti módszer követelményét, hiszen a kontinuitást abszolúte egyenesvonalúnak és differenciálatlannak képzei el. Az is vitatható, vajon ezzel Lukács fasisztának minősíti-e a forrásokat? Még a legújabb Lukács-értelmezések ismeretében is, amelyek a centenáriumi évben Az ész trónfosztása "rehabilitációját" sürgették, nagyon kétséges Sziklai azon kijelentése, hogy "Lukács lényegét tekintve máig is érvényes elemzését adja az ész trónfosztásának, az irracionalizmusnak..." (252. o.). Ez azzal a módszertani beállítottságával függhet össze, hogy egyfelől elismeri Lukács "illúzióit", gondolatainak objektív ellentmondásosságát, de igyekszik őt mégis szubjektíve menteni. "A kiemelkedő gondolkodók hibái sohasem állnak elemi színvonalon, és nem kezelhetők egyszerűen valamiféle személyes korlátozottság megnyilvánulásaiként" — írja (251. o.). Ez esetben a Sziklai szerinti "lapos következtetés" kockázatát is vállalnunk kell, amikor kimondjuk: Lukács esetében bizony itt igen nagyfokú — bár egyébként érthető — szubjektivitás vegyült az objektív elemzésekbe.

Sziklai könyvének igen nagy érdeme viszont Lukács Literaturnüj kritik-beli tevékenységének bemutatása. Ekkor épül be Lukács gondolatvilágába "a győztes proletariátus forradalom utáni társadalma, a szocializmus nézőpontja" (258. o.), s ebben a nézőpontban valóban föl lehet fedezni olyan pozitív elemeket, amelyek ma is aktuális érvényűek. Lukács ekkor kiváló érzékkel elemzi a műalkotások belső világát, struktúráját. Bírálja a sematikus megoldásokat, az illusztratív, alacsony esztétikai és gondolati színvonalú irodalmat, s közben kidolgozza a történelmi regény elméletét és realizmus-konceptióját. Ezzel kapcsolatban Sziklai helyesen húzza alá, hogy Lukácsban, főleg

az eposz lehetőségeit illetően, illúziók is jelen voltak; mindez azonban eltörpül a népfrontpolitika és a realizmus-elmélet összefüggéseit tükröző lukácsi elemzések érvényessége mellett.

A könyv betetőzése az utolsó fejezet ("Igen és nem"), amely a szerző alapvető szándékát is illusztrálja: a maga reális ellentmondásosságában mutatni be Lukács tevékenységét. Sajnos azokban az 1935 és 1945 közti időszak történelmének és Lukács munkásságának összefüggését csak fő vonalaiban mutatja be a szerző, pedig nagyon érdekes koncepció körvonalazódik e lapokon. Ebből a periódusból Sziklai kiemeli A fiatal Hegel című Lukács-művet, amit joggal nevez a korszak legmélyebb, páratlan alkotásának. A fiatal Hegel több szempontból is szintézise Lukács 1930 és 1945 közti egész tevékenységének. Egyrészt benne kulminál Lifsic hatása (neki is ajánlja a művet); másrészt összefoglalja, hogyan lehet alkotóan elsajátítani-továbbvinni a marxi--lenini örökséget; s végül a népfrontpolitika hatása is itt tetőződik, mert Lukács kimondja, hogy nincs "kínai fal" a polgári-demokratikus és a proletárforradalom között. Ám mindez még csak külsődleges. Mert ugyanakkor Hegel kapcsán Lukács tisztázza a filozófiának a kapitalista társadalomhoz való viszonyát egyáltalán, és ugyanakkor vitázik "egy laposan optimista, dialektikátlan, önelégült és konfliktusmentes szocializmus-képpel" is (317. o.). És eközben fölveti a kor talán legsúlyosabb problémáját: hogyan lehet és kell is egyszerre "igent és nemet" mondani a fönnállóra. "Nemcsak az most a kérdés, hogy Lukács igent mond-e és miért mond igent erre a tragédiára, hanem az is, hogy meg akarván érteni társadalma létét és működését, hogyan mond egyben nemet mindarra, ami benne halált hozó" -- írja erről Sziklai (321. o.). S itt valóban túl tud lépni az elemzésekben minden sematizmuson -- mert csak ez a mélyen dialektikus megközelítés lehet alkalmas Lukács tevékenységének árnyalt bemutatására.

x

Zoltai Dénes munkája részben személyes hangnemével, részben igen érzékeny és finom elemzéseivel kísérli meg érzékeltetni Lukács 1945 utáni ideológusi és esztétikai tevékenységének lényegét. A szerzőnek ez esetben is egyik fő célkitűzése a "legenda-oszlatás". A könyv szinte minden pontján föllelhetők az utalások arra: ideje Lukács munkásságát a maga realitásában, ellentmondásaival együtt bemutatni. És ezen intencióknak megfelelően Zoltai Dénes földolgozási módszere, azzal együtt, hogy "tanítványi" mivoltából fakadóan is elkötelezett Lukács mellett, mégis kritikai. Több esetben is utal azokra a tévedésekre vagy helytelen megoldásokra, amelyek Lukács 1945 utáni

munkásságát jellemezték: ezek közül említésre érdemes Lukács existencializmus-bírálat, amelyben Zoltai szerint "bizony kuszan egybemosódott taktika, stratégia és elmélet" (160. o.). A könyv szerzője nem arra törekszik tehát, hogy mindenáron politikai és szellemi "botlások" nélküli alakként mutassa be Lukácsot az olvasóknak. Jól tudja, hogy minden ilyen kísérlet azonnal hitelét veszti, hiszen Lukács fejlődése nemcsak 1945 előtt, de utána sem volt egyenes vonalú: néha például a sztálini koncepcióhoz való viszonyát illetően is kifejezett fordulatok figyelhetők meg benne. Zoltai Dénes ezért lehet teljes mértékben indokoltan és természetesen kritikai a Lukácsot ért hamis vádakkal szemben is: Lukács mint "fő revizionista" vagy épp mint "dogmatikus" stb.

A kritika e kettős irányultságát csak úgy lehet következetesen végigvinni, ha az esztéta-filozófus gondolatait folyamatában vizsgáljuk. Zoltai könyvének egyik legfőbb érdeme éppen a lukácsi gondolkodás fejlődésben való bemutatása. Többször hangsúlyozza, hogy fő célkitűzése a "tudományfejlődés kontinuitásának" (177. o.), a "problématörténeti folytonosságnak" (168. o.) érzékeltetése. Ezért aztán a mű nem szorítkozik csupán az 1945 utáni korszak bemutatására, hanem föl-fölbukkannak benne a korábbi korszakok problémái is: az 1910-es Lukács-Babits-vita, a Történelem és osztálytudat marxizmus-fogalmának kibontása, az esztétikai kategóriák értelmezése a heidelbergi esztétikában és a 30-as–40-es években stb. Tehát — tudatosan és szándékolatlan Lukácsnak Leninnel kapcsolatos megjegyzésére hivatkozva — Lukács "gondolatainak összefüggését" igyekszik megragadni.

Az Egy írástudó visszatér szerkezetileg két részre tagolható. Az elsőben (a 164. oldalig) tulajdonképpen a fönti módszertani megfontolások alapján összefoglalja Lukács 1945 és 1948 közti tevékenységét, nagy részletességgel, egyben rövid utalásokkal a későbbi "Lukács-vitára" és az '50-es évek elejére is. Ebben a részben a szerző nemcsak Lukács tevékenységéről, hanem a korról is képet ad. A kötet második része viszont elsősorban esztétikai elemzéseket tartalmaz, s ebben már nem vizsgálja Lukács "ideológusi" mivoltát, a gazdasági reformhoz való viszonyát, politikai nézeteinek változásait, s különösen műveinek társadalmi hatástörténetét. Pedig hát éppen a Zoltai Dénes által is alaposan elemzett Az esztétikum sajátosságának a hatásán nevelkedett föl hazánkban egy filozófus-generáció, amelynek számára Lukácsnak ez a műve (a "dialmatos" koncepciók után) igazi elméleti-filozófiai reveláció volt.

Az 1945–48 közti időszakot Zoltai Dénes úgy tárgyalja, mint "felhalmozási folyamatot", amely "heletorkollik a marxista Lukács kései nagy szintéziseibe" (61. o.). Ekkoriban főként a demokrácia kérdése, az "új ember" le-

hetősége, a pártköltészet, az egzisztencializmussal folytatott vita foglalkoztatta. Alapállását még a Komintern VII. kongresszusának népfrontos szelleme befolyásolta: ebben a perspektívában vetette föl a filozófia, az esztétika, az ideológia problémáit. Mint Zoltai írja: "Lukács ebben a világperspektívában kereste végül is a választ a kérdésekre: mi a magyar és mi az ember? Ebben a távlatban optált ama népi demokratikus tartalmú, megújult magyar kultúra mellett, amelynek gondolati magva az alkotó marxizmus. Ilyen kultúrától várta a magyar nép demokratikus 'önnevelését': az igazat mondás, a valódi humanista realizmus szellemét művészetben és köznapokban; a radikális szakítást a jelenbe nyúló múlt cselekvést bénító kísértethadával: a múlt kíméletlenül kritikai feldolgozását és egy új, progresszív folyamatosság megteremtését." (149. o.) Az akkori politikával még összhangban, a demokrácia és a kultúra összefüggéseit elemzi műveiben, s például megfogalmazza a népi demokratikus kultúra föladatait. Lukács — folytatva 1945 előtti koncepcióját — összekötötte a realizmus és a demokrácia kérdését. Lukács szerint "az új demokrácia adekvát irodalma: a realizmus" (86. o.). Ez az alapkoncepciója tükröződik akkori esztétikai tárgyú írásaiban, a József Attiláról, tulajdonképpen a "partizán-költő" elméletéről szóló fejtegetéseiben, előadásaiban is. Zoltai Dénes pedig új dokumentumok közzétételével is megvilágítja és magyarázza e lukácsi gondolatokat.

Kifejezett érdeme a könyvnek, hogy behatóan foglalkozik Lukács 1945--48 közti nemzetközi tevékenységével. Különös részletességgel szól Lukács 1947-es milánói beszédének (A marxista filozófia feladatai az új demokráciában) szinte máig ható jelentőségéről, az "átmeneti társadalom", az "Új demokrácia" kulturális és filozófiai stratégiájáról (56--64. o.). Ezzel kapcsolatban, de más összefüggésben Zoltai Dénes helyesen emeli ki, hogy Lukácsnál a "módszer-ortodoxiához" való hűség a Történelem és osztálytudattól egészen élete végéig megnyilvánul, s ez teszi számára lehetővé a marxizmus alkotó értelmezését, majd 1956 után a "marxizmus reneszánszának" a meghirdetését.

A kötet második részében Zoltai Dénes azt a gondolati fejlődést mutatja be nagy alaposággal, ahogyan Lukács eljut az esztétikum szférájától (az 1953--56 között keletkezett A különöségtől, a '60-as évek "nagy esztétikáján" át) a késői filozófiai szintézisig, A társadalmi lét ontológiájáig (197. o.). A szerző igen mély elemzések során mutatja be: az egész életmű betetőzését jelentik azok a szintézisteremtő munkák, amelyeket Lukács az 1960-as években írt, s itt nagyon fontos megállapítás az is, hogy Lukácsot már fiatal korától kezdve hajtotta egyféle szintézisre való törekvés, a "nagy filozófia" vágya. Ilyen értelemben sem tartjuk túlzásnak azt a Zoltai-

féle megállapítást, hogy a hetvenéves kora után megírt Esztétika és az Ontológia mérfüldkő nemcsak Lukács, hanem a XX. századi marxista filozófia történetében is (176. o.).

Zoltai Dénes ezzel kapcsolatban utal a lukácsi szemléletmód sztálinizmusellenes, antidogmatikus vonására. Azért is lehet mérfüldkő Lukácsnak ez a kései munkássága, mert a dichotóm jellegű "dialmatos" fölfogást elutasítva "egységes filozófiai alapra helyezi az esztétikát" (191. o.), aminek konkrét magja az objektum—szubjektum kölcsönviszonya, dialektikus kapcsolata. Ugyanez a fölfogás adja meg a társadalmi lét ontológiájáról írt munkájának is az egységes szemléletét. A kötetnek e második részében Zoltai Dénes kifejti: az olyan esztétikai alapkategóriák, mint a különösség, a katarzis, a mimézis, az egynemű közeg stb. elválaszthatatlanok a társadalmi létől. De nem csupán ettől, hanem a probléma (például az ember "egésze" és az egész ember) Lukácsnál föllelhető kontinuitásától is. A kötet végén a szerző Az esztétikum sajátosságának olyan részeit (zeneesztétikai összefüggéseit, Bartók megítélését) elemzi, amelyek mind a mai napig "nem kellőképpen méltányolt gondolatkörét" alkotják a műnek.

Természetesen más problémacsoportot is (allegória és szimbólum, a befogadás kérdései stb.) ki lehetett volna emelni e nagy munkából: Lukács kései életműve azonban túlságosan is sokrétű ahhoz, hogy egy kismonográfiában összefoglalható lenne. A szerző a kötet elején, a rá mindig is jellemző szerénységgel és intellektuális tisztességgel meg is mondja: csak néhány összefüggést emel ki e gazdag életműből. Az elemzett részek kiváló színvonalának ismeretében csak sajnálhatjuk, hogy Az esztétikum sajátossága utáni részeket (például Lukács 60-as évekbeli demokrácia-fölfogását, az ontológia néhány alapkategóriáját) már nem dolgozta ki kötetében. Ő maga is ösztönzést ad ugyanis olyan kérdéskörök vizsgálatára (Lukács oktatói-nevelői tevékenysége, a békemozgalmi Lukács stb.), amelyeket mindeddig szinte egyáltalán nem vizsgált a kutatás.

Végül külön is föl kell hívnunk a figyelmet Zoltai Dénes kötetének mintaszerű filológiai pontosságára. A szerző igazi filológusi műgonddal bánik az (új és már ismert) forrásokkal, és mindenütt az anyag kezelésének magas fokáról, nagy hozzáértésről és áttekintőképességről tesz tanúbizonyságot. Ez esetben is Lukácshoz méltó művet vesz tehát kezébe az olvasó. Lehet, hogy különböző okok miatt nem minden problémát ölel föl a kötet, ámde a kidolgozott részek magas színvonalúak, s elmélyült továbbgondolásra ösztönöznek.